

ZORENJE V MODROSTI TER SODOBNI PRISTOPI K UČENJU ZA TRAJNOSTNOST

DARJA PICIGA,¹ ANITA PIRC VELKAVRH²

¹ Univerza v Mariboru, Center za zaslužne profesorje in univerzitetne visokošolske učitelje
Univerze v Mariboru, Maribor, Slovenija

darja.piciga@gmail.com

² Ljubljana, Slovenija

anita.pirc-velkavrh@gov.si

Čeprav se modrost tradicionalno pojmuje kot pozitiven stereotip o starosti in je po klasiku psihologije Eriksonu kot osebna integriteta odločilna razvojna zmožnost v starosti, sodobne empirične raziskave pretežno ugotavljajo, da pri večini ljudi razvoj poteka v smeri ne-modrosti oz. ne-zorenja. Dobra novica je, da se je modrosti mogoče naučiti. V znanosti obstajajo različne konceptualizacije te osebne lastnosti, s tem da v večji ali manjši meri vključujejo kognitivne prvine, usmerjenost v praktično uporabo znanja, etično in tudi čustveno komponento. V prispevku predlagamo, da se zorenje v modrosti podpre z evropskimi priporočili za razvoj kompetenc za zeleni prehod in trajnostnost (evropski okvir kompetenc GreenComp). Pri soočanju z izzivi trajnostnega razvoja so še posebej obetavni integrativni sistemski in v prihodnost usmerjeni pristopi. Taki pristopi, med drugim, vključujejo sistemsko mišljenje ter metode in orodja predvidevanja (foresight). Uveljavljajo in razvijajo se v okviru Evropskega zelenega dogovora, evropskih in globalnih institucij (kot sta EEA in OECD) ter različnih znanstvenih in strokovnih mrež. S temi pristopi bi bilo mogoče tudi nadgraditi koncept Trajnostne in družbeno odgovorne Univerze v Mariboru.

DOI
[https://doi.org/
10.18690/um.3.2023.16](https://doi.org/10.18690/um.3.2023.16)

ISBN
978-961-286-768-3

Ključne besede:
modrost,
trajnostni razvoj,
zeleni prehod,
kompetence za
trajnostnost, sistemsko
mišljenje, foresight

Univerzitetna založba
Univerze v Mariboru

DOI
[https://doi.org/
10.18690/um.3.2023.16](https://doi.org/10.18690/um.3.2023.16)

ISBN
978-961-286-768-3

Keywords:

wisdom,
sustainable development,
green transition,
sustainability competences,
systems thinking,
foresight

MATURATING IN WISDOM AND MODERN APPROACHES TO LEARNING FOR SUSTAINABILITY

DARJA PICIGA,¹ ANITA PIRC VELKAVRH²

¹ University of Maribor, Center for Emeritus Professors and Retired Higher Education
Teachers of the University of Maribor, Maribor, Slovenia
darja.piciga@gmail.com

² Ljubljana, Slovenia
anita.pirc-velkavrh@gov.si

Although wisdom is traditionally understood as a positive stereotype of old age and, according to the classic of psychology, Erikson, personality integrity is a decisive development option in old age, modern empirical research predominantly finds that for most people development takes place in the direction of non-wisdom, or immaturity. Good news is that it can be learned. In science, there are different conceptualizations of this personality trait, in that they include, to a greater or lesser extent, cognitive elements, orientation towards the practical application of knowledge, and to an ethical and also an emotional component. In the paper, we propose that maturing in wisdom is supported by European recommendations for the development of competences for the green transition and sustainability (European competence framework GreenComp). When dealing with the challenges of sustainable development, integrative systemic and future-oriented approaches are particularly promising. Such approaches include, i. a., systems thinking and foresight methods and tools. They are enforced and further developed within the European Green Deal, by European and global institutions (e.g., EEA and OECD), and by various scientific and expert networks. With these approaches, it would be also possible to upgrade the concept of the Sustainable and Socially Responsible University of Maribor.

University of Maribor Press

1 Uvod

V poglavju sodobno znanstveno preučevanje modrosti kot kompetence in kot odnosa, povezujeva z evropskim sistemom znanja in kompetence za trajnostnost in zeleni prehod, česar v literaturi še nisva zasledili.

V znanosti obstajajo različne konceptualizacije modrosti, s tem da v večji ali manjši meri poudarjajo kognitivne in nekognitivne prvine. Čeprav je empirično preučevanje modrosti pokazalo, da le malo posameznikov v starosti doseže to razvojno stopnjo, pa iz ugotovljenih pogojev za njen razvoj izhaja, da se je je možno naučiti z ustreznim pristopom v študijskem procesu in akademskem delovanju (Peterson in Seligman, 2004; Maxwell, 2014; Ramovš, 2020).

Primerjava konceptov in izsledkov o modrosti, s sistemom znanja za zeleni prehod in okvirom kompetenc za trajnostnost, kot sta se razvila v Evropi (npr. poročila EEA, Evropski zeleni dogovor, GreenComp), pokaže pomembne skupne prvine.

2 Cilji poglavja

V tem poglavju želiva akademski skupnosti in strokovni javnosti na področju trajnostnega razvoja približati koncept modrosti (vključno s spoznanji o razvoju modrosti) in ga povezati s kompetencami in delovanjem za trajnostnost v okviru Evropskega zelenega dogovora, s poudarkom na, v izobraževalnem procesu manj uveljavljenih kompetencah systemskega mišljenja in zamišljanja, trajnostnih prihodnosti. Z upoštevanjem teh spoznanj v študijskem procesu in osebnostnem razvoju bo možno prispevati k bolj učinkovitemu delovanju za trajnostnost.

Predstavljena spoznanja pa so na kratki rok že uporabna pri nadgradnji koncepta Trajnostne in družbeno odgovorne Univerze v Mariboru, to je v procesu prenove učnih načrtov in programov za zeleni prehod, ki poteka v okviru nacionalnega Načrta za okrevanje in odpornost.

3 Zorenje v modrosti

Modrost se tradicionalno pojmuje kot pozitivni stereotip o starosti. Po klasiku psihologije Eriku H. Eriksonu, ki je psihosocialni razvoj osebnosti opisal z osmimi razvojnimi stopnjami, je zadnja stopnja (od 65. leta dalje) obdobje zrelosti. Temeljni

konflikt (kriza) vključuje nasprotje med integralnostjo in obupom. Uspešna razrešitev tega konflikta vodi do kreposti modrosti. Modrost človeku omogoča, da se ozre nazaj na svoje življenje, z občutkom osebnostne izpolnitve in smiselnosti. (Musek, 1977)

Empirično preučevanje modrosti se je v svetu v zadnjih dveh desetletjih zelo razširilo, zlasti v psihologiji in gerontologiji. Psihologinja Judith Glück, svetovno priznana raziskovalka modrosti z univerze v Celovcu, ugotavlja, da je na tem področju verjetno skoraj toliko definicij modrosti, kot je raziskovalcev modrosti (Glück, 2018). Loči pa dva osnovna pristopa na tem področju. Modrost lahko pojmuje in merimo kot kompetenco s poudarkom na kogniciji, torej kot zmožnost najti dobre rešitve za določeno vrsto problemov: modro razmišljanje temelji na bogatem, z izkušnjami povezanem znanju o kompleksnih vprašanih človeškega življenja in vključuje distanciranje od lastne perspektive, priznavanje raznolikosti potreb, vrednot in perspektiv ljudi ter širok in integrativen pogled.

Med temi pristopi je najstarejši berlinski model oz. paradigma (Paul Baltes in sodelavci), ki modrost opredeljuje kot strokovno znanje, strokovni način razmišljanja o življenjskih problemih. Izraz »strokovno znanje« se običajno nanaša na široko in poglobljeno znanje in spretnosti na določenem področju, ki se pridobijo z dolgotrajno namerno prakso. Po tem modelu moder odgovor kaže visoko raven poznavanja dejstev in postopkov, prikazuje kontekstualizem življenjske dobe (življenjske faze, življenjske situacije ali zgodovinske in kulturne okolice vplivajo na vedenje), vrednostni relativizem (zavedanje in sprejemanje različnih vrednot, prepričanj in prioritet) ter prepoznavanje in obvladovanje negotovosti (zavedanje in sposobnost soočanja z življenjsko nepredvidljivostjo).

Za Grossmannovo pojmovanje modrega razmišljanja so značilni metakognitivni procesi, vključuje pa dialektično mišljenje in intelektualno ponižnost, ki se kaže, na primer, v zavzemanju različnih perspektiv, priznavanju omejitev znanja, oblikovanju prilagodljivih napovedi in iskanju kompromisov. Tudi tu sta vključena upoštevanje različnih kontekstov in perspektiv ter zavedanje negotovosti. Tudi po Bremenski paradigmi je eden od petih kriterijev za osebno modrost toleranca do dvoumnosti (prepoznavanje in obvladovanje negotovosti in neobvladljivosti).

Drugi pristopi merijo modrost kot odnos ali osebnostno lastnost, način doživljanja in razmišljanja o življenju, ki vključuje željo po doseganju smisla in rasti namesto zaprtja in zadovoljstva, odprto, sočutno držo do drugih ter pripravljenost na poglobljeno in samokritično refleksijo. Modrost kot odnos je popolnoma združljiva z modrostjo kot kompetenco, saj bo verjetno vodila do pridobitve širokega in globokega znanja o samem sebi in človeški naravi na splošno.

Raziskovalci na področju pozitivne psihologije so modrost definirali kot usklajevanje »znanja in izkušenj« ter »njene premišljene uporabe za izboljšanje blaginje.« (Peterson in Seligman, 2004). Po tej definiciji je modrost podrobneje opredeljena z naslednjimi vidiki:

- reševanje problemov s samo(s)poznavanjem in trajnostnimi dejanji,
- kontekstualna iskrenost / odkritost do okoliščin s poznavanjem njihovih negativnih (ali omejitev) in pozitivnih vidikov,
- dosledna dejanja, ki temeljijo na vrednotah, s poznavanjem raznolikosti etičnih mnenj,
- toleranca do negotovosti v življenju z brezpogojnim sprejemanjem,
- vživljanje v samega sebe za razumevanje lastnih čustev (ali biti čustveno naravnani), morale in drugih občutenj (feelings), vključno z zmožnostjo, da sebe vidimo kot del večje celote.

Jože Ramovš, eden vodilnih slovenskih raziskovalcev gerontologije, je v prispevku o starostni modrosti opredelil za človekovo zorenje v modrosti značilna dogajanja, bistvene sestavine in lastnosti (Ramovš, 2020). Glede znanja ugotavlja, da ima pri modrostnem razvoju pomembno vlogo, ki pa je ambivalentna – isto znanje ljudje uporabljamo za razvoj in ga zlorabljammo za oviranje trajnostnega razvoja. Ramovš v procesu modrostnega zorenja poudarja ustrezno zavest o sebi, usmeritev v kakovostno sožitje z drugimi ljudmi in z naravo, čustveno zorenje, zakoreninjenost v kulturo, učinkovito učenje iz lastnih izkušenj in iz izkušenj drugih. Glavni pogoj za nabiranje izkušenj in za njihovo uspešno obdelovanje pa je kakovost temeljnih človeških skupin. Modrost je neločljivo vezana tudi na odgovornost in skrb za trajnostni razvoj narave. Bistvena značilnost modrostnega razvoja je uravnotežena integracija človekove pozornosti na konkretnost in presežnost – na sedanji trenutek

in situacijo, ob stabilni usmerjenosti v trajnostni cilj življenjske poti, kot to izraža geslo *Misli globalno, ukrepaj lokalno*.

Ramovš poudarja, da modrost ni samodejno stanje, ampak sad smiselnega razvoja z nenehnim zavestnim prizadevanjem, kar tembolj velja za starost. Povzema druge raziskovalce, ki pogosto ugotavljajo, da je modrost med starimi ljudmi zelo redka. Vendar pa je modrost ena izmed redkih zmožnosti, ki jo je v starosti možno razvijati. Vsekakor pa se človekov modrostni razvoj redno ne začne v starosti in tudi njegovi vrhunski dosežki niso omejeni na starost. V vseh življenjskih obdobjih srečujemo ljudi, ki so zelo razvili svojo modrost.

Da se je modrosti mogoče naučiti, ugotavljajo tudi drugi avtorji (npr. Peterson in Seligman). Filozof Nicholas Maxwell (2014) pa celo zagovarja, da bi morala akademska sfera spremeniti svojo osredotočenost s pridobivanja znanja na iskanje in spodbujanje modrosti. Avtor prepričljivo trdi, da moramo nujno izvesti revolucijo na univerzah po vsem svetu, tako da bo njihov osnovni cilj postala modrost in ne zgolj znanje.

4 Kompetence za trajnostnost in zeleni prehod

Če hočemo podpreti in doseči zastavljene cilje evropskega zelenega prehoda in 8. okoljskega akcijskega programa, da bomo vsi Evropejci do leta 2050 živeli dobro ob upoštevanju omejitev našega planeta in v gospodarstvu blaginje, kjer se nič ne zavrže, kjer je rast obnovljiva, kjer je dosežena podnebna nevtralnost v Uniji ter je raven neenakosti znatno zmanjšana, potem moramo razviti tudi sistem znanja, ki bo te cilje ne samo podpiral, ampak jih bo tudi omogočal. Zeleni prehod zahteva od vseh vključenih že danes, še bolj pa v bližnji prihodnosti, kompetence, ki omogočajo razumevanje sistemske in kompleksne narave tega procesa ter učinkovito ukrepanje, z upoštevanjem sedanjih in prihodnjih izzivov trajnostnosti.

Skupno raziskovalno središče (JRC) iz Seville je v januarju 2022 izdalo poročilo GreenComp, Evropski okvir kompetenc za trajnostnost, s katerim smo dobili razdelan strateški sistem kompetenc, potrebno pa jih je udejaniti v praksi pri vseh deležnikih in na vseh ravneh in področjih. Okvir GreenComp zajema štiri medsebojno povezana področja kompetenc:

1. poosebljanje vrednot trajnostnosti (s kompetencami vrednotenje trajnostnosti, podpiranje pravičnosti in promoviranje narave),
2. sprejemanje kompleksnosti v trajnostnosti (sistemsko mišljenje, kritično mišljenje in formuliranje problema),
3. zamišljanje trajnostnih prihodnosti (pismenost za prihodnost, prilagodljivost in raziskovalno mišljenje) ter
4. ukrepanje za trajnostnost (politična angažiranost, kolektivno ukrepanje in individualna iniciativa).

V okviru GreenComp **trajnostnost** pomeni dajati prednost potrebam vseh živih bitij in planeta, tako da poskrbimo, da delovanje človeka ne preseže omejenih planetarnih zmogljivosti. **Kompetenca za trajnostnost** zajema vsa štiri področja kot celoto: učee se opolnomoči, da poosebljajo vrednote za trajnostnost in sprejemajo kompleksne sisteme z namenom ustreznega ukrepanja ali zahtevanja ukrepov, s katerimi bi obnovili in ohranili zdrave ekosistemo in izboljšali pravičnost ter tako ustvarili vizije trajnostnih prihodnosti.

5 Sistemsko in v prihodnost usmerjeno mišljenje

Čprav so vse štiri skupine kompetenc po okviru GreenComp enako pomembne, so izkušnje pokazale, da kompetence drugega in tretjega področja (Sprejemanje kompleksnosti v trajnostnosti in Zamišljanje trajnostne prihodnosti) predstavljajo specifične izzive, povezane z elementi negotovosti in kompleksnosti. Pomembno je tudi, da jih povezujemo z vrednotami trajnostnosti, saj bi jih bilo drugače mogoče uporabiti tudi za netrajnostne ukrepe (JRC, 2022).

Zaradi omejenih rezultatov dosedanjih antropocentričnih politik pri doseganju trajnostnosti, se je pričelo močno razvijati področje sistemskega razmišljanja za razumevanje pogojev in procesov, ki so ustvarili sedanje trajnostne izzive, o čemer se strinjajo tako znanstveniki kot politiki. To je vodilo h kritični presoji do sedaj prevladujočih redukcionističnih in antropocentričnih pristopov (Bierman, 2021).

Kot opozarjajo avtorji okvira GreenComp (JRC, 2022), zelene tehnologije pogosto obljublajo pozitivne rezultate na področju trajnostnosti, vendar imajo lahko nezaželene posledice na sistemski ravni (npr. izguba biotske raznovrstnosti in povečana konkurenca za nakup zemljišč zaradi proizvodnje biogoriv (Piciga, 2022).

Brez celostnega razumevanja kompleksnih problemov in možnih rešitev bi te posledice morda težko prepoznali.

Kompetenca sistemskega mišljenja je v okviru GreenComp opisana na naslednji način: »Pristopiti k problemu trajnostnosti z vseh strani; upoštevati čas, prostor in kontekst, da bi razumeli medsebojni vpliv elementov znotraj sistemov in med njimi«. Učenci se ve, da ima vsako človeško dejanje okoljske, družbene, kulturne in ekonomske posledice. Okoljski izzivi so povezani tako med seboj kot z gospodarskimi dejavnostmi in življenjskimi slogi. Delovanje gospodarstva znotraj meja naše družbe je odvisno od našega planeta, ki ima omejene vire in zmogljivosti.

V praksi ima ta pristop precej izzivov. Raziskave so pokazale, da v okviru izobraževalnega sistema učenci se ne razvijejo ustreznih kompetenc o sistemskem razmišljanju, kar nekateri imenujejo celo kriza izobraževalnega sistema (Palmberg idr., 2017). To pomeni, da upravljalci politik, nevesči holističnega pristopa, sprejemajo sektorske odločitve brez dogovora z ostalimi deležniki, kar zavira razvoj planetarne pravičnosti in demokracije (Biermann, 2021) in preprečuje korenite družbeno-sistemske spremembe in napredek (Ramos idr., 2019). Dodatna težava je tudi v tem, ker sistemski pristop ne ponuja kombinacije orodij, ki se lahko neposredno uporabijo, temveč jih je potrebno prilagoditi posameznim primerom. Zahteva tudi interdisciplinaren in kritičen pristop, ki presega obstoječe meje znanstvenih disciplin in miselnih konceptov deležnikov. Le na ta način lahko razvijamo nova, bolj celostna spoznanja in znanja.

Razveseljivo je, da je bolj celovit razvoj znanja in kompetenc za trajnostnost v središču številnih evropskih in medvladnih organizacij, kot sta Evropska agencija za okolje (EEA) in Organizacija za gospodarsko sodelovanje in razvoj (OECD). Sistemski pristop in inovacije za trajnostne prehode, kot jih je – skupaj z novo paradigmo znanja – razvila Evropska agencija za okolje (EEA), se postopoma vključujejo v evropske in nacionalne politike in dejavnosti v okviru Evropskega zelenega dogovora. Široka paleta znanstvenih in civilnodružbenih mrež ali platform služi tudi kot stalni podporni sistem za pospešitev prepotrebnega premika paradigme o gospodarskih, družbenih in okoljskih razsežnostih. (Več o tem v: Piciga, 2022; Pirc in Lee, 2023)

Področje kompetenc Zamišljanje trajnostnih prihodnosti učečim se omogoča, da si predstavljajo alternativne prihodnje scenarije in prepoznajo ukrepe za doseganje trajnostnih prihodnosti. Pri soočanju z negotovostjo glede prihodnosti in kompromisi na področju trajnostnosti je pomembna kompetenca prilagodljivosti. Kompetence tega področje vključujejo uporabo ustvarjalnih in transdisciplinarnih pristopov in razumevanje prihodnosti kot odprte in kot nekaj, kar lahko oblikujejo kolektivno (JRC, 2022).

Če želimo doseči zastavljene dolgoročne cilje trajnostnega razvoja in Evropskega zelenega dogovora, moramo dobiti boljši vpogled v »VUCA svet« - ranljiv, negotov, kompleksen in dvoumen svet, v katerem živimo (EEA, 2020). To vključuje tako sedanost kot prihodnost. Za to je potrebno tudi razumevanje kompleksnih sistemov, ki součinkujejo in vplivajo na naše sedanje ter prihodnje poti, na katere pa vplivajo tudi naše vrednote, svetovni pogledi in izkušnje (povezava s prvim in drugim področjem kompetenc) (JRC, 2022). Predvidevanje (foresight) in sistemsko mišljenje nam lahko pomagata sistematično raziskati različne možne prihodnosti in možnosti za implementacijo zelenih scenarijev. S temi pristopi se tudi na osredotočen in konstruktiven način pospešujejo razprave med deležniki o tem, kako doseči družbeno sprejemljivo vizijo. Raznolikost vrednot v družbi pomeni, da obstajajo različne možne prihodnosti, konsistentne z EU vizijo »živeti dobro, znotraj okoljskih omejitev planeta« (EEA, Scenarios).

Evropska agencija za okolje je npr. skupaj s svojim omrežjem evropskih držav (Eionet) razvila možne scenarije (imaginaries) o trajnostni Evropi 2050, ki vključujejo scenarije tehnokracije za skupno dobro, enotnosti v stiski, prekinitve povezave med gospodarskim razvojem in okoljskimi vplivi in ekotopijo (več o tem: EEA, Scenarios).

Tudi na tem področju ni enoznačnih pristopov in orodij, temveč je, glede na ključno vprašanje, potrebno izdelati načrt procesa in uporabe kvalitativnih in kvantitativnih metod ter vključenosti deležnikov. Za bolj odgovorne (accountable) rezultate foresight pristopi predvidevajo izvajanje cikličnih procesov, kar pomeni ponovitev procesa z uporabo izsledkov, pridobljenih v prejšnjem procesu. Ker živimo v dinamičnih časih, kjer se situacije nenehno spreminjajo, je to nujno (več o tem v štirih strateških poročilih EU, 2019–2023).

6 Zaključek

V sodobni znanstveni literaturi najdemo različna pojmovanja modrosti, ki praviloma vključujejo (meta)kognitivne, etične in čustvene prvine, s tem da jim dajejo različen pomen. Vrednotna komponenta se pogosto nanaša na odgovornost in skrb za svet v celoti (Peterson in Seligman, 2004), kar pomeni tako druge ljudi in celotno človeštvo kot tudi naravo. Lahko jo povežemo z vrednotnimi kompetencami trajnostnosti v evropskem okviru trajnostnih kompetenc GreenComp (prvo področje Poosebljanje vrednot trajnostnosti). Tako kot okviru GreenComp tudi več avtorjev znanstvenih del o modrosti opozarja na nujnost etičnega vidika pri uporabi znanja in kognitivnih kompeten, (Ramovš, 2020) izpostavlja ambivalentno vlogo znanja.

Pri opredelitvah modrosti se pogosto navaja povezovanje oz. usklajevanje znanja in izkušenj ter usmerjenost v praktično uporabo znanja, Ramovš tudi poudarja pomen ustreznih izkušenj za zorenje v modrosti, kar lahko povežemo z razvojem trajnostnih kompetenc četrtega področja, to je ukrepanja, delovanja za trajnostnost.

Kompetence z 2. in 3. področja po okviru GreenComp lahko povežemo s kognitivnimi prvinami modrosti. Modrost torej vključuje višje ravni znanja, ki je bolj celostno, integrativno in vključuje metakognitivne spretnosti. V »VUCA svetu« je npr. nujno, da znamo prepoznati in obvladati negotovost ter oblikovati prilagodljive napovedi (pismenost za prihodnost), hkrati pa tudi upoštevati, povezovati, integrirati različne perspektive in kontekste (sistemska mišljenje).

V starosti obstajajo številni ugodni pogoji za razvoj modrosti in kot ugotavlja Ramovš (2020), je to ena redkih zmožnosti, ki jo je v starosti možno razvijati. Vendar se sodobni raziskovalci modrosti strinjajo, da malokateri posamezniki razvijejo to krepost, in da ni omejena samo na starost. Akademsko okolje prav gotovo lahko spodbuja k zorenju v modrosti in danes imamo že veliko spoznanj o ugodnih pogojih za ta proces. Maxwell (2014) celo trdi, da mora osnovni cilj univerz postati modrost in ne zgolj znanje.

Univerza v Mariboru je pred več kot desetimi leti razvila koncept trajnostne in družbeno odgovorne univerze, ki je v marsičem skladen s sodobnim pojmovanjem modrosti. Načrtno povezovanje spoznanj o razvoju (učenu) te najvišje stopnje v

osebnostnem razvoju, s sistemom znanja in kompetencami za zeleni prehod in trajnostnost, kot jih razvijamo v Evropi in smo jih že predstavili na dogodkih in v prispevkih CZPUVU UM (zlasti na zadnjih dveh IRDO konferencah in predlog za program VŽU), je perspektivna usmeritev v procesu prenove učnih načrtov in programov za zeleni prehod, ki poteka v okviru nacionalnega Načrta za okrevanje in odpornost.

Literatura in viri

- Bierman, F. (2021). The future of 'environmental' policy in the Anthropocene: time for a paradigm shift. *Environ. Polit.*, 30(1-2), 61-80.
- EEA – European Environment Agency (2020). *Drivers of change of relevance for Europe's environment and sustainability*. EEA Report. <https://www.eea.europa.eu/publications/drivers-of-change/download>.
- EEA, Scenarios, *internetna stran*. Imagining sustainable futures for Europe. <https://www.eea.europa.eu/publications/scenarios-for-a-sustainable-europe-2050>
- Evropska komisija. *Evropski zeleni dogovor*. Internetna stran. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_sl
- Glück, J. (2018). Measuring Wisdom: Existing Approaches, Continuing Challenges, and New Developments. *J Gerontol B Psychol Sci Soc Sci*, 73(8): 1393–1403.
- JRC – Joint Research Centre. (2022). *GreenComp. The European sustainability competence framework*. Editors: Yves Punic, Margherita Bacigalupo. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022.
- Maxwell, N. (2014). *How Universities Can Help Create a Wiser World: The Urgent Need for an Academic Revolution*. Imprint Academic.
- Musek, J. *Psibologija osebnosti*. Univerzum, 1977.
- Palmberg, I., Hofman-Bergholm, M., Jeronen, E. in Yli-Panula, E. (2017). Systems Thinking for Understanding Sustainability? Nordic Student Teachers' Views on the Relationship between Species Identification Biodiversity and Sustainable Development. *Education Sciences*, 7 (3), p.72. <https://doi.org/10.3390/educsci7030072>
- Peterson, C. in Seligman, M. E. P. (eds.). *Character Strengths and Virtues: A Handbook and Classification*. Oxford University Press. ISBN 978-0-19-516701-6.
- Piciga, D. (2022). Nove kompetence za trajnostne prehode v Evropi. *17th IRDO International Conference, SOCIALLY RESPONSIBLE SOCIETY CHALLENGES 2022: Green, digital, and inclusive transition: how to make it happen?* 2-3 June 2022, Maribor. <https://irdo.si/irdo2022/referati.html>
- Pirc-Velkavrh, A. in Lee, L. (2023). Bridging the sustainability implementation gap with systemic approaches. *18. IRDO mednarodna konferenca INOVATIVNA TRAJNOSTNA IN DRUŽBENO ODGOVORNA DRUŽBA 2023: Opolnomočimo družbo, okolje in gospodarstvo za trajnostnost*. 8. – 9. junij 2023, Maribor. <https://www.irdo.si/irdo2023/papers/day2-01-velkavrh-paper-ok.pdf>
- Ramovš, Jože. (2020). Starostna modrost. *Kakovostna starost*, 23(1). <https://www.inst-antonatrstenjaka.si/tisk/kakovostna-starost/clanek.html?ID=2028>.
- Ramos, G. Hynes, W., Müller, J.M. in Lees, M. (eds.). (2022). *Systemic thinking for policy making – the potential of systems analysis for addressing global policy challenges in the 21st century*. OECD Report. [https://www.oecd.org/naec/averting-systemic-collapse/SG-NAEC\(2019\)4_IIASA-OECD_Systems_Thinking_Report.pdf](https://www.oecd.org/naec/averting-systemic-collapse/SG-NAEC(2019)4_IIASA-OECD_Systems_Thinking_Report.pdf)

Priporočila za nadaljnje branje in preučevanje problematike:

EEA – European Environment Agency. (2019). *The European environment – state and outlook 2020*.
<https://www.eea.europa.eu/soer/2020>

European Commission. (2021). *Strategic Foresight*. Internetna stran.

https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/strategic-planning/strategic-foresight_en

IRDO konferenci 2022 in 2023, prispevki 2. dne, dostopno prek <https://www.irdo.si/irdo-konferenca/>

JRC, 2022 – Joint Research Centre: *GreenComp. The European sustainability competence framework*. Prevod v slovenščino: https://www.zrss.si/digitalna_bralnica/evropski-okvir-kompetenc-za-trajnostnost/

Si Network, Mreža za sistemsko inoviranje: [systemsinnovation.network](https://www.systemsinnovation.network). Obrazložitev in orodja za učenje sistemskega pristopa.